

Raken en geraakt worden: over het mysteriekarakter van de liturgie.

Lezing

Voorjaarsbijeenkomst van het Genootschap voor Liturgiestudie

Utrecht 20 mei 2022

Inleiding

In de toelichting op het thema van deze voorjaarsbijeenkomst wordt een aantal vragen gesteld die mij in eerste instantie op het spoor zetten in te gaan op de Tridentijnse mis - ik ben per slot van rekening een ervaringsdeskundige. Als gewone gelovige en als misdienaar heb ik die ritus min of meer intensief en bewust meegemaakt toen die nog de gewone ritus van de kerk was. Maar Gerard Lukken heeft in zijn *Met de rug naar het volk* beter dan ik het zou kunnen het spanningsveld tussen restauratie en vernieuwing op het gebied van de liturgie geanalyseerd.¹ Als systematisch theoloog zou ik wel een paar andere accenten kunnen leggen. Een punt, namelijk de ecclesiologie, zou ik wat uitgebreider aan bod kunnen laten komen - het gaat in de discussie rond het motu proprio *Summorum Pontificum* ook om twee fundamenteel verschillende kerkvisies. Als je de receptiegeschiedenis van het Tweede Vaticaans Concilie er bij betreft, o.a. de buitengewone bisschoppensynode van 1985, dan kun je zien dat wat Lukken in het vierde hoofdstuk zegt over het spanningsveld van restauratie en vernieuwing wat betreft de liturgie van het Tweede Vaticaans Concilie, breder speelt en dat er telkens pogingen gedaan worden te harmoniseren - al dan niet met een hegeliaans schema van these-antithese-synthese - , wat niet geharmoniseerd kan worden. Ik zou daarbij ook aandacht kunnen besteden aan de hermeneutiek van conciliedocumenten in het algemeen en aan die discussie over continuïteit en discontinuïteit die geschiedvervalsing combineert met conceptuele verwarring.²

Maar ik kies toch een andere invalshoek, ook omdat ik gevraagd ben hier vandaag te spreken vanwege mijn recente publicatie over de sacramenten *Je ziet het ene*, en omdat de formulering van het thema die andere invalshoek ook suggereert.

Toen ik voor de coronapandemie bezig was met een artikel over de spiritualiteit van de Ridderorde van het H. Graf en in het kader daarvan een aantal eerdere publicaties van mij over de sacramenten herlas, ontdekte ik iets dat elke auteur wel weet maar zich niet altijd heel bewust realiseert: de agenda die bepaalt wat je schrijft. Die agenda is vaak een gelaagde agenda: de duidelijke agenda van enerzijds het onderwerp en anderzijds de doelgroep, de duidelijke agenda ook van het genre en de omvang, Maar er is ook vaak een onduidelijke, haast verborgen agenda, die je past naderhand ontdekt of waar anderen je op moeten wijzen. Toen ik tijdens de eerste lockdown in alle rust kon werken aan het bewerken van die artikelen over de sacramenten, ook in combinatie met eerder publicaties over grote liederen van de kerk, heb ik een inleiding geschreven waarin ik probeer die onduidelijke agenda enigszins te verwoorden. Het thema van vandaag *Raken en geraakt worden* sluit aan bij die poging en ik wil graag dat punt nu verder uitwerken.

Een van de kwesties waar een systematisch theoloog, die zich bezig houdt of gaat houden met de sacramenten op stuit, is de kwestie van de instelling. Door historisch onderzoek, maar ook door de andere plaats die de Schrift in het geheel van de systematische theologie heeft gekregen - o.a. door het Tweede Vaticaans Concilie - en door de brede oecumenische discussie is het ogenschijnlijke gemak waarmee de zeven sacramenten in de scholastiek en de neo-scholastiek / in het verleden zijn verbonden

¹ Gerard Lukken, *Met de rug naar het volk*. Liturgie in het spanningsveld van restauratie en vernieuwing. Berne -Heeswijk 2010 (Meander 13).

² Zie mijn bijdrage aan het symposium Vijftig jaar Vaticanum II, in *Kerkelijke Documentatie* 2012/3, 23-37.

met het optreden van Jezus ongemakkelijker geworden. Ik gebruik de term ‘ogenschijnlijk’ met opzet, omdat in de scholastiek en neo-scholastiek indicaties te vinden zijn van een bewustzijn van problemen op dit punt, zie mijn opmerkingen over de neo-gothische ramen in de kerk van Millingen aan de Rijn in *Je ziet het ene*.³

Om een onverdacht voorbeeld te geven: de *Katechismus van de Katholieke Kerk* citeert wel de eerste canon uit het decreet over de sacramenten van het concilie van Trente, namelijk dat ‘de sacramenten van de Nieuwe Wet werden ingesteld door onze heer Jezus Christus’, maar in de aansluitende uitleg wordt tamelijk vaag gesproken over ‘de mysteries van het leven van Christus’ die ‘de fundamenten zijn van wat Christus voortaan door de bedienaars van zijn kerk in zijn sacramenten verleent.’⁴

In de *Katechismus* wordt verwezen naar de mysteries van Christus en het tweede deel van de *Katechismus* draagt de titel: ‘de viering van het Christusmysterie’. In een gedeelte aan het begin dat deel staat, - een gedeelte dat wel genummerd is maar niet in de inhoudstafel wordt genoemd en waarin de vraag beantwoord wordt waarom na de geloofsbelijdenis de liturgie en de sacramenten behandeld worden - , wordt het Christusmysterie uit de titel van deel twee toegelicht als ‘het geheim raadsbesluit’ van de Vader ‘tot vervulling gebracht door zijn welbeminte Zoon en zijn heilige Geest te schenken tot heil van de wereld en tot verheerlijking van zijn naam.’⁵ In de rest van die inleiding komt keer op keer Christus voor en wordt nauwelijks gesproken over de Geest en de werkzaamheid van de Geest. Als systematisch theoloog herken ik dit wel. Zelfs wanneer nadrukkelijk over de Drie-ene God gesproken wordt - en dat gebeurt hier en wordt dat wordt ook in het eerste artikel van het eerste hoofdstuk van de eerste sectie uitgewerkt⁶ - betekent dat niet dat dan ook echt aandacht besteed wordt aan de zending van de Geest. In dat eerste artikel lijkt op het eerste gezicht dat wel te gebeuren. Ik citeer de samenvatting van de paragraaf over de heilige Geest en de kerk in de liturgie:

de zending van de heilige Geest in de liturgie van de kerk bestaat hierin, dat Hij de verzamelde geloofsgemeenschap voorbereidt op de ontmoeting met Christus; dat hij Christus in herinnering brengt en kenbaar maakt aan het geloof van de verzamelde geloofsgemeenschap; dat hij het heilswerk van Christus tegenwoordig stelt en actualiseert door zijn omvormende kracht en dat hij de gave van de gemeenschap in de kerk vrucht laat dragen

Maar bij lezing en herlezing merkt ik toch iets van wat K. Rahner ‘trinitarische Angstlichkeit’ heeft genoemd en die, wat de Geest betreft, inhoudt dat wel gesproken wordt over de gaven van de Geest maar niet over de Gave van de Geest, wel over de *gratia creata* niet over de *gratia increata*.⁷

Een tekenend voorbeeld van die trinitaire angstvalligheid is te vinden in de Blackfriars editie van de *Summa Theologiae* van Thomas van Aquino. In q. 32 a. 1 ad 3m van het *Prima Pars* maakt Thomas de opmerking dat de kennis van de goddelijke personen voor ons noodzakelijk is om twee redenen, allereerst omdat we dan goed de schepping begrijpen en vervolgens - en dat is de belangrijkste reden, - omdat we dan goed de redding van het menselijk geslacht begrijpen, die gebeurt door de vleesgeworden Zoon en door de gave van de Geest. De Blackfriars-editie kiest voor *per dona Spiritus Sancti*, gaven en niet voor *donum*, gave. In een voetnoot wordt die keuze duidelijk gemaakt. Het maakt niet zoveel uit wat je kiest, omdat we de gaven van de Geest alleen maar hebben door de Geest die ons is gegeven en die in ons woont. De absurditeit van die voetnoot is schokkend. Natuurlijk hebben de

³ Herwi Rikhof. *Je ziet het ene*. Beschouwingen over de zeven sacramenten en liederen van de kerk, Adveniat Baarn 2021, 14-17.

⁴ *Katechismus van de Katholieke Kerk* Brussel Utrecht 1995, 1114-1115.

⁵ *KKK*, 1066.

⁶ *KKK* 1077-1112.

⁷ K. Rahner, Der dreifaltige Gott als transzendenter Urgrund er Heilsgeschichte, in *Mysterium Salutis. Grundriss heilsgeschichtlicher Dogmatik* (hrsg. vJ. Feiner, M. Löhrer, Band II Benzinger Einsiedeln enz. 1967, 317-402, 321

gaven van de Geest vanwege de gave van de Geest - Thomas is daar heel duidelijk in een *quaestio* die ik als een sleutel-*quaestio* beschouw in het *Prima Pars*: q. 43. Maar om daar dan de conclusie aan te verbinden dat het dus niets uitmaakt, is schokkend, ook omdat daarmee de parallellie met de menswording van de Zoon wordt doorbroken en de vraag naar de noodzaak van de kennis van de personen dus niet adequaat beantwoord wordt.⁸

Om nog even bij Thomas te blijven: in die *quaestio* 43 over de zending van de goddelijke personen spreekt hij over de zending van Zoon en Geest, maar opvallend genoeg voornamelijk over de onzichtbare zendingen en vooral over de onzichtbare zending van de Heilige Geest. Geen sprake dus van de 'Geistvergeessenheit' die de Westerse theologie vaak verweten wordt. Bovendien merkt hij in een discussie over de verhouding van (onzichtbare) zending van de Zoon en van de Geest op dat zending van de Zoon de verlichting van ons verstand betreft en de zending van de Geest het ontvlammen van ons gevoel (*inflammatio affectus*) en iets eerder citeert hij Augustinus' opmerking dat de kennis die de Zoon ons brengt een kennis met liefde is (*notita cum amoris*) en dat het dus om een zodanig instructie van het verstand gaat dat het uitbarst in het affect van liefde (*prorumpat in affectum amoris*). Niet alleen kan de zending van de Zoon niet zonder de zending van de Geest, maar in zeker zin is die zending van de Geest waar het om gaat. Over raken en geraakt worden gesproken.

Wanneer ik in dit licht nadenk over mysterie, over het vieren van het Christusmysterie, dan kan ik dat het beste doen aan de hand van de klassieke definitie over sacrament die van Augustinus stamt en die telkens in de traditie herhaalt wordt: een zichtbaar teken van onzichtbare genade. Die definitie bevat drie elementen: teken, het koppel zichtbaar onzichtbaar en genade.

Van die elementen is 'teken' het makkelijkst, omdat we ook buiten de kerk in onze maatschappij zo vaak en zoveel tekenen gebruiken. Zelfs een oppervlakkige analyse toont dat tekenen cultureel bepaald zijn, en dus aangeleerd moeten worden, dat tekenen meerduidig zijn en dus verhelderd moeten worden, dat het daarom niet vreemd is dat in de kerk sacramenten gepaard gaan met woorden en wel met woorden die niet alleen uitleggend, maar ook scheppend werken.

Het koppel zichtbaar-onzichtbaar is minder makkelijk, omdat we geneigd zijn die twee termen als tegenstelling te zien. Maar hier moeten we ze tegenover elkaar maar in elkaar zijn. Doorheen het zichtbare het onzichtbare om een formulering van onze zuiderburen te gebruiken. Wanneer de termen als tegenstelling worden gebruikt, wanneer de spanning, die wezenlijk hoort bij het sacrament en dus ook het mysterie meebepaalt, wordt opgelost, dan wordt het sacrament ofwel iets puurs immanents of iets puur transcendent met alle gevolgen van dien. Toegespiest op de communie: dan is de geestelijke communie de eigenlijke vorm of dan is het verwijt van kannibalisme niet vreemd.

⁸ Ad tertium dicendum quod cognitio divinarum personarum fuit necessaria nobis dupliciter. Uno modo, ad recte sentiendum de creatione rerum. Per hoc enim quod dicimus Deum omnia fecisse verbo suo, excluditur error ponentium Deum produxisse res ex necessitate naturae. Per hoc autem quod ponimus in eo processionem amoris, ostenditur quod Deus non propter aliquam indigentiam creaturas produxit, neque propter aliquam aliam causam extrinsecam; sed propter amorem suae bonitatis. Unde et Moyses, postquam dixerat, in principio creavit Deus caelum et terram, subdit, dixit Deus, fiat lux, ad manifestationem divini verbi; et postea dixit, vidit Deus lucem, quod esset bona, ad ostendendum approbationem divini amoris; et similiter in aliis operibus. Alio modo, et principalius, ad recte sentiendum de salute generis humani, quae perficitur per filium incarnatum, et per donum spiritus sancti.

Voor een uitgebreidere analyse zie mijn *The Treasure of St. Thomas' Theology of the Trinity*, in *New Blackfriars Journal* vol 97 (2016)

Het moeilijkst element is 'genade' en het lijkt me dat precies hier de problemen waar in de uitnodiging over gesproken wordt spelen. Genade is namelijk een woord dat in onze maatschappij niet of nauwelijks functioneert, maar dat in de kerk, in de liturgie een sleutelterm is. Die kloof is een gegeven waar rekening mee gehouden moet worden willen we nu adequaat en realistisch nadenken over liturgie. Maar wat houdt dat rekening houden dan in? Hier scheiden zich de wegen. Enerzijds zij er mensen die vinden dat zo'n term dan maar niet meer gebruikt moet worden. Anderzijds mensen die vinden dat die termen wel gebruikt kunnen en moeten worden maar dat dat inhoudt dat ze intern schoongemaakt moeten worden en extern kritisch gebruikt moeten worden. Mensen die vinden dat er niets gedaan hoeft te worden, nemen de kloof niet serieus en vallen buiten mijn beschouwing.

Een voorbeeld van die eerste oplossing is de vertaling van de Schrift. In de Willibrordvertaling van 1975 staat: 'Hij [de engel Gabriël] trad bij haar [Maria] binnen en sprak: 'Verheug u, **Begenadigde**, de Heer is met u!' Zij schrok van dat woord en vroeg zich af, wat die groet toch wel kon betekenen. Maar de engel zei tot haar: 'Vrees niet Maria, want gij hebt **genade** gevonden bij God.' Twee keer 'genade'. In de Bijbel in de Gewone Taal luidt deze passage: 'De engel zei tegen Maria: 'ik groet je Maria. God heeft jou **uitgekozen**. Hij zal bij je zijn'. Maria schrok van de woorden van de engel. Zij vroeg zich al wat hij bedoelde. Toen zei de engel tegen Maria: 'Je hoeft niet bang te zijn, Maria. God heeft jou **uitgekozen** voor iets moois.' In de systematische theologie is een voorbeeld het vervangen van de term persoon in de Triniteitsleer door termen als 'Subsistenzweise'.

Ik behoor tot de andere school: ik vind dat sleutelterm gebruikt moeten blijven worden, maar niet zonder meer: ze moeten, zoals ik al aangaf intern schoon gemaakt worden en ze moeten extern ingezet worden voor een kritisch omgaan met die kloof. Beide bewerkingen zijn nodig, omdat het te gemakkelijk is de oorzaak of zelfs de schuld van de kloof bij de maatschappij te leggen, secularisatie of zo. De oorzaak, de schuld ligt ook bij theologen en gelovigen. Ik zal nu niet in de beperkte tijd die mij rest proberen de hele geschiedenis van de genade theologie samen te vatten maar wijzen op twee belangrijke elementen die voor dat schoonmaken van belang zijn. Het eerste heeft te maken met een wezenlijk en karakteristiek kenmerk van genade, het tweede met die trinitaire angstvalligheid die ik al genoemd heb.

Het karakteristieke element voor het begrijpen van genade is ongeconditioneerdheid : *gratia gratis datur*, genade krijg je zomaar, om niet, voor niks. Dat klinkt wel mooi, maar is praktisch niet vanzelfsprekend en is theoretisch ook moeilijk te denken.

Onconditioneel, onvoorwaardelijk, betekent niet als een reactie op iets of iemand, op wie of wat dan ook. Maar als je kijkt naar ons gedrag, dan zit daar altijd een element van reactie is. Dat is voor sommige filosofen ook de reden om het spreken over gave en cadeau te wantrouwen: gave is gif. Ik kom daar straks nog op terug. Nu wil ik er op wijzen dat de termen onconditioneel , onvoorwaardelijk negatieve termen zijn en dat is niet voor niets. Het zijn woorden die ontkennen en zo om over de grens heen spreken. Dat moeten we doen, wanneer we over God spreken, omdat we over *God* spreken. We weten dan wel niet precies wat we zeggen, maar we moeten het zeggen omdat niets zeggen of minder zeggen niet genoeg is. Over mysterie gesproken.

Er zijn tenminste twee bewegingen of neigingen die ons hinderen wanneer we over dat onvoorwaardelijke, onconditionele willen nadenken. Van die neigingen moeten we ons bewust zijn en die moeten we zo goed mogelijk corrigeren. Het gaat om de neiging om quite spelen en om de neiging om te denken in termen van voor wat hoort wat (*do ut des*). Het gaat om neigingen met oude wortels ook in het geloof zoals op te maken is uit twee teksten uit de Schrift . De eerste tekst is een fragment uit een psalm 116, 12-13:

'Kan ik ooit vergelden de Heer alwat Hij voor mij heeft volvoerd? De beker des heils wil ik heffen, aanroepen de naam van de Heer.'

De neiging om terug te geven wordt genoemd en meteen gecorrigeerd.

De tweede tekst is een tekst uit het evangelie van Lucas 18, 10-14:

‘Twee mensen gingen op naar de tempel om te bidden; de een was een farizeeër en de andere een tollenaar. De farizeeër stond met opgeheven hoofd en bad bij zichzelf als volgt: God, ik dank u dat ik niet zo ben als de rest van de mensen, rovers, onrechtvaardigen, echtbrekers, of ook als die tollenaar daar. Ik vast tweemaal per week en geef tienden van al mijn inkomsten. Maar de tollenaar bleef op een afstand en wilde zelfs niet zijn ogen opheffen naar de hemel; maar hij klopte zich op de borst, en zei: God wees mij, zondaar, genadig. Ik zeg u: deze ging gerechtvaardigd naar huis en niet die andere, want al wie zich verheft zal vernederd, maar wie zich vernedert zal verheven worden.’

Een tekst waarin prestatie voorop staat en die prestatie moet is de suggestie, beloond worden. Maar zoals uit het slot blijkt die wordt juist niet beloond. De term belonen is zelfs niet adequaat.

Deze twee teksten hebben betrekking op wat ik zou willen noemen sacramentele spiritualiteit, op een geloofshouding die nodig is om geraakt te worden. Wanneer ik de nieuwe engelse vertaling van het missaal lees valt mij op hoe vaak er (weer) over ‘merit’ verdienste gesproken wordt. Over mysterie gesproken.

Het tweede element heeft zoals ik al zei te maken met ‘trinitaire angstvalligheid’ en bestaat erin dat teksten uit de Schrift die met de inwoning van de Heilige Geest te maken hebben minimaal geïnterpreteerd worden als maar taal, als een manier van spreken. Het gaat dan om teksten als Joh 14 en Rom 8:

Als gij Mij liefhebt, zult ge mijn geboden onderhouden. Dan zal de Vader op mijn gebed u een andere Helper geven om voor altijd bij u te blijven: de Geest van de waarheid, voor wie de wereld niet ontvankelijk is, omdat zij Hem niet ziet en niet kent. Gij kent Hem, want Hij blijft bij u en zal in u zijn. (14,15-17)

Maar uw bestaan wordt niet beheerst door het vlees, doch door de Geest, omdat de Geest van God in u woont. Zou iemand de Geest van Christus niet hebben, dan behoort hij Hem niet toe. ... En als de Geest van Hem die Jezus van de doden heeft opgewekt, in u woont, zal Hij die Christus Jezus van de doden heeft doen opstaan, ook uw sterfelijk lichaam eenmaal levend maken door de kracht van zijn Geest, die in u verblijft. Allen die zich laten leiden door de Geest van God, zijn kinderen van God. De geest die gij ontvangen hebt, is er niet een van slaafsheid, die u opnieuw vrees zou aanjagen. Gij hebt een geest van kindschap ontvangen, die ons doet uitroepen: Abba, Vader! (Rom 8, 9.11.14-15)

Teksten waarin het ongehoorde en verassende van de Gave van de Geest, van de inwoning, van het kindschap God luid en duidelijk verwoord worden. Over mysterie gesproken.⁹

Wanneer ons interne spreken is schoongemaakt, kunnen we ons mengen in de maatschappelijke discussie en wijzen op een tamelijk desastreuze tendens in onze samenleving om ongeveer alles in economische termen te zien, wat zich o.a. uit in de alomtegenwoordige marktwerking. We investeren in relaties, we worden afgerekend op. Filosofen en antropologen hebben al eerder gewezen op het verwachtingspatroon van rechten en plichten dat cadeau's geven en krijgen bepaalt en dat het onvoorwaardelijke, het ‘zo maar’ ondermijnt. Het verwachtingspatroon dat sterk economisch gekleurd is en dan denk ik niet alleen aan het symbool van de envelop als cadeau-tip. De opmerkingen: ‘dat had je toch niet hoeven doen’, ‘dat is toch veel te gek’ zijn zowel een uiting van dat verwachtingspatroon als ook een signaal dat er iets niet klopt met de dominantie van dat patroon. Natuurlijk is het goed dat we in onze samenleving rechten en plichten hebben, dat we recht op respect hebben en recht op een eerlijk loon, maar wanneer die sfeer van rechten en plichten alles bepalend wordt, worden andere sferen niet meer herkend en erkend. De sferen van schoonheid bijvoorbeeld, de sfeer van vriendschap en liefde,

⁹ De proloog van het Johannes evangelie is een ander voorbeeld waar het mysterie van de incarnatie verbonden wordt met het mysterie van het kindschap: Joh 1, 12.14

de sfeer van barmhartigheid. Hebben we recht op liefde, recht op kunst? Natuurlijk zijn er enerzijds zaken waar we recht op hebben en waar we (belasting) voor betalen. Maar anderzijds zijn er zaken die buiten die economische orde vallen.

De parabel van de werkers van het elfde uur is altijd schrijnend geweest, maar is door ontwikkelingen in onze maatschappij alleen maar schrijnender geworden. Sacramenten en liturgie kunnen, precies wanneer het ongehoorde en verrassende van genade, van de werkzaamheid en de aanwezigheid van de Geest in iedere gedoopte, wanneer dat mysterie voldoende gerealiseerd wordt, ons helpen om in de wereld niet van de wereld te zijn, om in het vlees naar de Geest te leven en een kritische bijdrage te leveren aan het komen van Gods rijk.